

УДК 339.9: 332.3

ЗАСТОСУВАННЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

*Г. Дудич, к. е. н., в. о. доцента**Львівський національний аграрний університет*

© Г. Дудич, 2014

Дудич Г. Застосування у сільському господарстві України зарубіжного досвіду удосконалення земельних відносин

Викладено основні особливості земельних відносин за кордоном. Узагальнено та систематизовано основні положення іноземного досвіду землекористування щодо ринкового обігу земель, зосередження основних земельних ресурсів у власності, процесу та напрямів реформування земельних відносин. Проаналізовано особливості орендних відносин, справляння орендної плати та обмежень щодо власності на землю іноземних громадян. Виділено певні позитивні акценти з метою їх застосування в Україні. Запропоновано шляхи удосконалення земельного законодавства в Україні, виходячи із зарубіжного досвіду.

Ключові слова: зарубіжний досвід, земельні відносини, власність на землю, ринок земель.

Dudych G. Application in agriculture of Ukraine international experience improvement of land relations

An article sets out the main features of land relations abroad. The basic provisions of international experience on land use land market circulation, the concentration of major land resources owned by the process and direction of land reform are generalized and systematized. The features of lease relations, collecting rents and restrictions on land ownership to foreign nationals are analyzed. Some positive focus for their use in Ukraine is highlighted. The ways of improvement of land legislation in Ukraine, based on international experience are proposed.

Key words: international experience, land relations, land ownership, land market.

Дудыч Г. Применение в сельском хозяйстве Украины зарубежного опыта усовершенствования земельных отношений

Изложены основные особенности земельных отношений за рубежом. Обобщены и систематизированы основные положения иностранного опыта землепользования относительно рыночного оборота земель, сосредоточения основных земельных ресурсов в собственности, процесса и направлений реформирования земельных отношений. Проанализированы особенности арендных отношений, взимания арендной платы и ограничений в отношении собственности на землю иностранных граждан. Выделены определенные положительные акценты с целью их применения в Украине. Предложены пути совершенствования земельного законодательства в Украине, исходя из зарубежного опыта.

Ключевые слова: зарубежный опыт, земельные отношения, собственность на землю, рынок земель.

Постановка проблеми. Еволюція земельних відносин у різних країнах світу відбувається по-різному, що зумовлено різницею в історичних шляхах розвитку економіки загалом, у рівнях економічного та соціального розвитку, у структурі земельних угідь та в низці інших чинників. Аналіз такого досвіду дає змогу дійти висновку про те, що успіх процесу удосконалення земельних відносин залежить від рівня їх наукової об-

грунтованості, ступеня виваженості державного регулювання та узгодження інтересів учасників трансформацій і земельно-ринкових трансакцій. Проблема полягає в необхідності вивчення та адекватного сприйняття зарубіжного досвіду вдосконалення земельних відносин та можливостей його застосування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки питання застосування зарубіж-

ного досвіду для вдосконалення земельних відносин є актуальним, то значна кількість публікацій присвячена цій тематиці. Дослідженням, систематизацією, можливостями запровадження зарубіжного досвіду в Україні та його різними аспектами займаються такі науковці, як Л. Антіпова, А. Данкевич, Г. Квітка, А. Юрченко, Л. Ткачук, А. Третяк, Г. Черевко та ін. У їх працях викладені основні результати вивчення проблем розвитку та удосконалення земельних відносин, особливо в аграрному секторі економіки з акцентом власне на сільську місцевість, обґрунтовано основні шляхи подальшого їх розвитку, підвищення ефективності та соціальної справедливості. Проте систематизованого дослідження зарубіжного досвіду вдосконалення земельних відносин та можливостей його застосування в Україні в доступній вітчизняній економічній літературі не показано, що створює достатньо широке поле для поглиблення наукових пошуків у цьому напрямі.

Постановка завдання. Завданням нашого дослідження є встановлення основних особливостей земельних відносин за кордоном, узагальнення та систематизація основних положень іноземного досвіду землекористування та обґрунтування пропозицій щодо його застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основою сучасної земельної політики в Німеччині є федеральний акт із використання землі, на основі якого прийняті відповідні нормативні акти у кожній із земель держави [1, с. 41]. Законодавство передбачає дотримання співвідношення між земельними площами й поголів'ям тварин, які на них вирощують, що зумовлено потребами дотримання екологічного балансу на територіях. Загалом тут сільське господарство розглядають як один з основних чинників екологічної безпеки країни.

Детальний план земель та їх використання відповідно до їхнього цільового призначення складають в Нідерландах, де для кожного виду землекористування передбачено окремий вид діяльності зі заборонаю займатися будь-якими іншими, крім визначених.

Послугуючись таким досвідом, в Україні варто прийняти спеціальний закон, який би передбачав необхідність здійснення зонування території країни, виділення в ній зон сільськогосподарського призначення та можливість одержання спеціального дозволу на

здійснення будівництва кожного несільськогосподарського об'єкта в таких зонах. Крім того, під час розрахунків ефективного співвідношення угідь необхідно брати до уваги і суспільну потребу в останніх, і продукцію, яку на них одержують. Ці розрахунки повинні базуватися на врахуванні фізіологічних вимог сільськогосподарських культур до умов довкілля.

У Китаї землю не можна ні купувати, ні продавати, але нелегально китайці і продають, і купують її, влада ж просто дивиться на це "крізь пальці", розуміючи обмеженість проведених сільськогосподарських реформ і необхідність впровадження ринку землі на основі введення приватного землеволодіння [2, с. 111]. При цьому офіційно держава підтримує державну й колективну власність у сільському господарстві й заперечує будь-яку можливу еволюцію в напрямі приватної власності на землю і приватнопідприємницьку діяльність у сільському господарстві [3, с. 63]. Успіх у земельних перетвореннях Китаю пов'язаний не із забезпеченням зрівняльного перерозподілу земель, а зі створенням можливостей для їх обігу з метою формування оптимальних за розмірами земельних ділянок та їхнього ефективного використання [4, с. 62].

У Великій Британії формально вся земля належить королівській родині, але права на володіння нею вільно продаються, що дає змогу використовувати її досить ефективно. Водночас змінити цільове використання земельної ділянки тут дуже складно. Власникам землі заборонено продавати її іноземцям [5, с. 8].

Основною метою земельної реформи в Італії було підвищення ефективності використання земельних ділянок концентрацією їх у руках тих, хто займається обробітком, та активізацією земельного ринку. Завдяки державному регулюванню цього процесу селяни купували землю за ціною, нижчою від ринкової, маючи змогу при цьому здійснювати оплату за неї завдяки кредитам банків, що надавалися навіть на 30 років. Відсоткова ставка за такими кредитами не перевищувала 3,5% на рік [6, с. 42].

В Ізраїлі вся земля належить державі, а її використання перебуває під суворим державним контролем [7, с. 86-87].

У більшості країн Європи найпоширенішою формою використання сільськогоспо-

дарських земель є оренда. Наприклад, в Ірландії за рік продають лише 0,2% всього земельного фонду країни, у Франції – 1,4%, в Англії – 0,6%. При цьому в Бельгії винаймають 71% сільськогосподарських угідь, у Нідерландах – 48%, у Франції – 47%, тоді як у Латинській Америці – лише 12% земель перебувають в оренді [1, с. 41]. Очевидно, це пов'язано значною мірою з тим, що в таких країнах, як, наприклад, Англія, Данія, Норвегія, немає приватної власності на землю, державними стали і відвойовані в моря осушені землі в Нідерландах [8, с. 106].

Оцінюючи загалом земельні реформи та їх перебіг у країнах ЄС, можна дійти висновку про потужну державну підтримку та орієнтацію на концентрацію земельних ділянок із метою підвищення ефективності їх використання. Спільним для зазначених країн є також урегульованість державних обмежень на купівлю і продаж землі, що характеризує наявність у них відносної свободи земельного ринку, хоча є відповідні правила, які окреслюють певні переваги окремих груп суб'єктів щодо володіння землею.

У Нідерландах та Ізраїлі найпоширенішою формою земельних відносин є оренда, яка забезпечує тут високу ефективність сільськогосподарства. Якщо в Італії, Словаччині, Литві, Швеції та Чехії існують певні можливості для зміни цільового призначення сільськогосподарських угідь, то, на противагу їм, у Франції, Німеччині та Великій Британії їх (особливо високоякісні) надзвичайно важко перевести у категорію несільськогосподарських. У Франції все законодавство зорієнтоване на вдосконалення аграрної структури, перерозподілу землі, регулювання ринку сільськогосподарських земель і збереження їх цільового призначення, тому тут у сільській місцевості навіть не допускають розвитку поселень міського типу, будівельні роботи на відповідних угіддях обмежені лише зведенням потрібних для хазяйнування будівель, а на здійснення будь-якої трансакції із землею власник земельної ділянки потребує спеціального дозволу відповідного спеціального адміністративного комітету [1, с. 41; 9, с. 73]. А Норвегія взагалі є показовою стосовно державного впливу на ринковий обіг сільськогосподарських земель [10, с. 73]. Одним з основних ризиків земельного ринку в цих країнах вважають подрібнення селянських господарств і ділянок землі під

час успадкування або зміни власника. Тому тут землю намагаються передавати здебільшого лише одному власнику.

Дещо своєрідний характер мають земельні відносини та напрями їх регулювання у США. Історію земельних відносин у цій країні можна розділити на два етапи: у першому столітті існування країни основний напрям державного регулювання цих відносин був спрямований на розширення приватної власності на землю; наступний етап формування земельних відносин характеризується обмеженням площ землі у приватній власності, викупом їх державою та посиленням контролю за її станом і використанням у приватній власності. Сьогодні 40% земельного фонду США належить федеральному уряду, але орних земель у власності федерального уряду немає [11].

Як організаційна форма земельних відносин у країнах Західної Європи поширена оренда сільськогосподарських земель. У Бельгії в оренді перебуває понад 70, а у Німеччині та Франції – понад 60% землі, у Нідерландах – 35%. У середньому в країнах Євросоюзу в оренді використовують 40% сільськогосподарських угідь [3, с. 147; 12, с. 48; 13], оскільки орендувати землю тут вигідніше, ніж купувати (на одиницю площі власної землі орендар орендує удвічі більше) [14, с. 148]. Хоча серед розвинутих країн є й такі, де рівень орендних відносин не має такого високого розвитку щодо кількості сільськогосподарських угідь у такій формі використання. Наприклад, у Канаді – лише 30, в Японії – 20, у Новій Зеландії – 14, в Австралії та Аргентині – 5% [15; 16]. У цих країнах переважає приватна та державна власність на землю, порівняно з її орендою. Наприклад, 65% площ сільськогосподарських угідь у Нідерландах – у власності держави, яка і є основним орендодавцем. При цьому відмінна риса орендних відносин у цій країні – найпривабливіша довгострокова оренда землі – навіть на 99 років (як і в Ізраїлі). Із орендованих 35% землі 20% орендується у держави, 15% – у приватних власників. Найбільша ділянка землі (ферма) у Нідерландах, що орендується, становить 3000 га, її орендує у приватної інвестиційної компанії. Землі в цій країні здають в оренду тільки професійним фермерам, які довели, що можуть вести господарство без обмежень у віці, причому орендовану землю

можна передавати сину або доньці [14, с. 150].

Водночас у різних країнах орендні відносини мають відмінності в їх реалізації. Наприклад, у Франції землевласник може одержати назад свою землю після закінчення терміну договору оренди лише у разі декларування ним намірів щодо того, що він сам займатиметься фермерством. Інакше договір між землевласником та орендарем продовжується автоматично на період усього часу, протягом якого орендар вестиме на цій землі сільськогосподарське виробництво. Мінімальний термін оренди тут раніше був установлений дев'ять років, а три десятиріччя тому його продовжили до 18 і 25 років [8, с. 105; 14, с. 149].

У Німеччині операція продовження терміну дії договору оренди також здійснюється автоматично, але лише на один рік, однак, якщо землевласник економічно доведе, що скорочення терміну дії договору оренди завдасть йому матеріальної шкоди, цей договір є чинним після закінчення терміну й надалі. Отже, у зазначених випадках законодавство стоїть на захисті прав та інтересів переважно орендаря. У таких країнах, як Англія, Швеція, Італія, такого захисту орендар не має, за винятком Англії, де повну сільськогосподарську оренду можна успадковувати. Вочевидь це значною мірою пов'язано з тим, що найпоширенішою орендною формою земельних відносин в Англії є довгострокова, але при цьому тут забезпечується досить ефективно державне регулювання таких відносин [14, с. 152].

У країнах Західної Європи майже 90% договорів укладають на термін понад дев'ять років, що забезпечує дотримання повного циклу сівозмін і середнього – окупності основних фондів. Мінімальні терміни оренди в різних країнах законодавство регламентує по-різному: у Нідерландах та Італії – 6 і 12 років; у Люксембургу – 6 і 9 років; Франції – 9, 18, 25 років і – до закінчення трудової діяльності; у Швеції – 10; Бельгії – 9-18 років; у Португалії (за використання найманої праці) – 10 років [12, с. 49; 17, с. 10; 18, с. 36].

Розмір орендної плати в різних європейських країнах також різний: від 20 євро за 1 га у Литві до майже 400 євро – в Італії. У країнах Східної Європи цей показник коливається на рівні 20-25 євро, Західної – 129

(Швеція), 261 (Німеччина). Коливається він і щодо якості та цільового призначення сільськогосподарських земель. Наприклад, орнда 1 га орної землі коштує понад 320 євро, пасовищ – 230 євро [3, с. 149]. Загалом земельні відносини розвинутих в економічному аспекті країн здійснюються сьогодні в умовах розвинутого земельного ринку, який є реальною формою вираження цих відносин. Він охоплює практично всі операції із землею або принаймні стосується їх (як оренди, так і обміну земельних ділянок, особливо щодо купівлі-продажу землі). При цьому здійснення ринкових трансакцій із землею щодо купівлі-продажу земельних ділянок практично означає купівлю-продаж прав власності на ці ділянки, прав на користування ними або прав власності та користування одночасно.

Позитивною рисою законодавства, яке регулює земельні ринкові відносини у США та в деяких інших країнах (Німеччині, Бельгії, Франції й Іспанії), є те, що воно допускає можливість примусового вилучення ділянок землі, якщо їх використовують неефективно, і передання відповідно тим господарям і господарствам, які господарюють грамотно та ефективно.

Перевагою зарубіжного земельного законодавства є також його орієнтація на дотримання вимог щодо збереження родючості ґрунтів за будь-якої організаційної форми земельних відносин. В Україні ж таких механізмів (ані правового, ані економічного характеру), які б спонукали землекористувачів до дотримання вимог сівозміни, наразі не існує, як не існує їх практично щодо бережливого й раціонального в екологічному аспекті використання земельних фондів та відтворення родючості ґрунтів.

У Чехії, Польщі, Угорщині та Болгарії створено спеціалізовані фонди, що викуповують дрібні ділянки сільськогосподарських угідь і вже консолідовані земельні масиви надають в оренду великим ефективним товаровиробникам, що, звичайно, зменшує організаційні витрати на оренду землі й на обробіток консолідованих масивів порівняно з роздільними ділянками [19, с. 17]. У Польщі такими трансакціями займається Агентство сільськогосподарської власності державної скарбниці, в яке трансформувалася Державний земельний фонд і яке викуповує в індивідуальних господарств землю та неру-

хомість й продає перспективним власникам [1, с. 42].

У Болгарії одержати землю іноземці можуть лише у спадок, оскільки право власності на неї в цій країні на них не поширюється, так само, як і на юридичних осіб, у яких частка закордонного капіталу вища, ніж 50% [6, с. 41]. Дещо протилежний болгарським реформам характер мали земельні реформи в Албанії, де сільськогосподарські кооперативи протягом половини 1991 року були повністю ліквідовані й безкоштовно приватизовані через їх розділення колишнім членам цих кооперативів пропорційно до кількості членів їхніх сімей, унаслідок чого сільське господарство Албанії на сьогодні характеризується високим рівнем роздробленості – середня площа господарства становить 1,2-1,4 га, що заважає ефективному використанню землі й зумовлює необхідність укрупнення сільськогосподарських підприємств і концентрації земельних масивів [3, с. 59]. Але з 90-х років ХХ ст. вільна торгівля землею тут заборонена [20, с. 86].

Немає обмежень на придбання землі іноземцями у Швейцарії та Німеччині, хоча в останній з цим існують певні труднощі, оскільки орган, що видає на це дозвіл, може його не надати, якщо така дія суперечить заходам щодо вдосконалення аграрної структури або з інших мотивів. Тому в цій країні іноземці володіють відносно незначною часткою земель. У Франції такі обмеження стосуються лише землі, зайнятої виноградниками, оскільки вони вважаються тут частиною національного багатства, або в разі, якщо така трансакція супроводжується сумою в понад 250 млн франків.

У США іноземцям дозволяють мати землю у приватній власності, але у 28 штатах на володіння нею іноземними громадянами накладено незначні обмеження, і, як правило, іноземні громадяни набувають у власність сільськогосподарські землі у штатах, відомих також як зони відпочинку [21].

У Новій Зеландії дозвіл на купівлю або навіть оренду іноземцями ділянки землі площею понад 2 га може надати лише спеціальний трибунал з охорони землі, але таке рішення потребує його детального обґрунтування у кожному конкретному випадку.

Канада стосовно власності на землю іноземців має дещо жорсткіші регулювання, які

здійснюються на рівні провінцій країни. Таким чином обмежується площа таких земельних ділянок – не більше ніж 8 га сільськогосподарських угідь. На іноземців також не поширюються умови пільгового кредитування на купівлю землі.

Загалом участь іноземців у земельних відносинах країни, по-перше, має позитивне значення; по-друге, розмір цієї участі в кожній країні абсолютно підлягає регулюванню з боку держави; по-третє, в Україні участь іноземного капіталу в сільському господарстві через набуття земельних ділянок або їх оренду, в принципі, можна оцінювати як явище позитивне, спроможне збільшити обсяг інвестицій у цю галузь економіки, а саму участь, за прикладом інших країн, можна раціонально обмежити державним регулюванням. Заперечувати останню тезу сьогодні можуть лише потенційні вітчизняні набувачі, що мають інтенції придбати землю після відміни мораторію на її продаж за щонайнижчими цінами в умовах низької конкуренції у разі відсутності іноземців на внутрішньому земельному ринку.

Практично всі землі можна продавати у Вірменії, Грузії, Азербайджані, Молдові, а в Казахстані й Таджикистані дозволено лише оренду – торгувати земельними ділянками тут не можна, як не дозволено це іноземцям та юридичним особам в Естонії, Угорщині та Латвії, тоді як у Білорусі, Туркменістані та Узбекистані не можна відчужувати не лише земельні ділянки, а й права користування ними [20, с. 86]. Очевидно, специфіка ринку земель у цих країнах зумовлена загальним ставленням тут до приватної власності на землю.

Крім того, до інших обмежувальних моментів у земельних відносинах у зазначених країнах належать: встановлення граничних розмірів земельних ділянок, що можуть концентруватися в руках одного власника; загальне державне планування використання сільськогосподарських земель; дотримання обов'язковості здійснення раціонального землеустрою; зонування земельних територій країни і визначення цільового призначення землі за зонами в окремих регіонах; забезпечення збереження цілісності земельних масивів і недопускання їх дроблення; здійснення контролю за дотриманням цільового призначення певної земельної ділянки та підтриманням рівня її родючості.

Звичайно, не можна бездумно копіювати закордонний досвід, застосовуючи його в наших умовах. Приклад цього – економічно необгрунтована спроба впровадити в Україні масове фермерство на кшталт американського. Звісно, приватний фермер, як і кожен інший виробник сільськогосподарської продукції, має право на існування й функціонування. Але для цього потрібні відповідні умови, як і для кожного іншого явища, не лише економічного характеру. Оскільки ж таких умов реально не було створено, на сьогодні фермерство у нас не відіграє тієї ролі, як було передбачено, що, знову ж таки, значною мірою вплинуло на низький рівень використання землі у сільському господарстві. З іншого боку, нелогічно й взагалі неправильно не помічати існуючого закордонного досвіду, доцільно його пізнавати й використовувати, адаптуючи до локальних умов.

Висновки. Отже, удосконалюючи земельне законодавство в Україні з метою зростання ефективності земельних відносин у частині передачі (придбання) землі сільськогосподарського призначення у власність, використання й спадщину, виходячи із зарубіжного досвіду, доцільно передбачати кілька

основних моментів: запобігання дробленню господарств та особливо земельних масивів; концентрацію земельних масивів із метою підвищення ефективності їх використання; запобігання зміні цільового призначення земельної ділянки; гарантування ефективного використання земельної ділянки згідно з призначенням через забезпечення передачі її у власність і користування особі, яка має відповідну кваліфікацію, досвід та можливості ефективного господарювання на цій землі; сприяння закріпленню населення в сільській місцевості; забезпечення передбачення резервування земельних ділянок для суспільних потреб; сприяння розвитку сільського господарства у відносно менш сприятливих для цього регіонах; загальна спрямованість на поступове збільшення частки сільськогосподарських земель у державній власності з можливістю надання їх в орендне використання.

Досвід розвитку земельних відносин у країнах світу загалом є позитивним орієнтиром для України у створенні системи державного регулювання цього процесу й одержання можливості уникнення помилок цих країн у його реалізації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Балан С. Зберегти землю / С. Балан, О. Іванов // *Український тиждень*. – 2011. – № 12 (177). – С. 41-42.
2. Земля як предмет купівлі-продажу // *Пропозиція*. – 2002. – № 10. – С. 109-111.
3. Ткачук Л. В. Консолідація земель: ефективне використання та охорона в умовах трансформації земельних відносин : монографія / Л. В. Ткачук. – Львів : Львів. нац. аграр. ун-т, 2009. – 249 с.
4. Сучасна земельна політика України / А. Д. Юрченко, Л. Д. Греков, А. М. Мірошниченко, А. В. Кузьмін. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 260 с.
5. Томсон П. Кому належить земля у Великобританії? / П. Томсон // *Пропозиція*. – 1997. – № 5. – С. 8.
6. Квітка Г. Досвід землеволодіння: аграріям об'єднаної Європи затісно господарювати / Г. Квітка // *Землевпорядний вісник*. – 2009. – № 8. – С. 40-46.
7. Черевко Г. Інтенсифікація сільського господарства: приклад Ізраїлю / Г. Черевко // *Агроінком*. – 2004. – № 5-6. – С. 82-88.
8. Дієсперов В. С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни / В. С. Дієсперов // *Економіка АПК*. – 2010. – № 9. – С. 102-109.
9. Філатов О. Автоматизована система державного земельного кадастру запрацює до 2012 року / О. Філатов // *Землевпорядний вісник*. – 2010. – № 10. – С. 17.
10. Федоров М. М. Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / М. М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2007. – № 5. – С. 73-78.
11. Голойда О. Структура сільськогосподарського виробництва у США / О. Голойда // *Сільське господарство реформується : Вісник проекту паювання сільськогосподарських земель*. – 1999. – Вип. 17. – С. 4.
12. Данкевич А. Є. Розвиток орендних земельних відносин у сільському господарстві / А. Є. Данкевич // *Економіка АПК*. – 2007. – № 7. – С. 47-50.

13. Лі Р. Іноземна власність на сільськогосподарську землю – чи це погано? / Р. Лі // *Сільське господарство реформується : Вісник паювання сільськогосподарських земель.* – 1997. – Вип. 2. – С. 12-15.
14. Антіпова Л. І. Залучення зарубіжного досвіду організації земельно-орендних відносин / Л. І. Антіпова // *Економіка АПК.* – 2007. – № 1. – С. 147-153.
15. Ференци Т. Ринки землі в країнах з перехідною економікою [Електронний ресурс] / Тибор Ференци. – Будапешт : Ун-т Корвінуса, 2005. – Режим доступу : <http://www.basis.wisc.edu>.
16. Larsson G. *Land registration and Cadastral Systems: tools for land information and management* / G. Larsson. – Essex : Longman Scientific and Technical, 1991. – 387 с.
17. Березяно Т. В. Формування корпоративних відносин на ринку землі / Т. В. Березяно // *Агросвіт.* – 2009. – № 11. – С. 8-12.
18. Олексюк В. О. Особливості орендних відносин у сільському господарстві України / В. О. Олексюк // *Агросвіт.* – 2008. – № 23. – С. 33-40.
19. Третьяк А. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі / А. Третьяк // *Землепорядний вісник.* – 2009. – № 6. – С. 12-21.
20. Гудзь О. Є. Кредитування сільськогосподарських виробників під заставу земель сільськогосподарського призначення: проблеми та перспективи / О. Є. Гудзь // *Економіка АПК.* – 2007. – № 1. – С. 84-88.
21. Атта Д. В. Власність на землю у Сполучених Штатах Америки / Д. В. Атта // *Сільське господарство реформується : Вісник проекту паювання сільськогосподарських земель.* – 1998. – Вип. 16. – С. 12.

